

Е. М. Исмурзин, ҚР ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру институтының магистранты

ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫМЕН ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚПЕН КҮРЕСУ ҮДЕРІСІНДЕ ЖҮРГІЗІЛЕТІН ІЗДЕУ ҚЫЗМЕТІ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

Аннотация. Мақалада ішкі істер органдарымен қылмыстылықпен күресу үдерісінде жүргізілетін іздеу қызметі туралы түсінік қарастырылған.

Түйін сөздер: жедел-ізвестіру қызметі, ішкі істер органдары, Ішкі істер министрлігі, Ішкі істер департаменті, Ішкі істер басқармасы, жедел-ізвестіру шаралары, тергеу бөлімі, криминалды полиция басқармасы, криминалды полиция бөлімі.

Қазақстан Республикасының Конституциясымен бекітілген мемлекетіміздің ең қымбат қазынасы — адамды, адамның өмірін және құқықтары мен бостандықтарын сақтау барысында ІІО-ның алдарына Қазақстан Республикасының «Ішкі істер органдары туралы» заңымен қойылған міндеттерге сәйкес және өздерінің құзыреті шегінде қылмыстарды ашуға, қылмыс жасаған, бірақ анықтамадан, тергеуден және соттан бой тасалаған, қылмыстық немесе әкімшілік жазаларын өтеуден жалтарған, хабар-ошарсыз жоғалып кеткен адамдарды, сондай-ақ ұрланған мүлікті іздеуді жүзеге асыруға міндетті².

Еліміздегі күрделі саяси, қоғамдық-экономикалық жағдайға және қалыптасқан бүкіләлемдік қаржылық-экономикалық дағдарысқа қатысты өзгерістерде қылмысқа қарсы белсенді әрекет ету мәселесі негізделген түрде алғашқы кезектегі мемлекеттік іс-шаралар тізіміне енді. Мемлекет азаматтардың жеке және мүліктік қауіпсіздігін қамтамасыз ету міндетін қанағаттанарлық түрде атқаруға тырысатыны сөзсіз. Алайда, қоғам құқық қорғау органдарынан ойларынан шығар статистикалық мәліметтерді емес, айқын іс-қимылдарды және солардың нәтижелерін күтуде. Бұндай сипаттағы бұрыннан туындаған талапты қолдану қылмыстардың кез келген түрімен күресу үдерісінде түбірлік өзгерістер жасауға бағытталған материалды-қаржылық, ғылыми-әдістемелік және басқа да жағдайларды жасауға деген мақсат пен жүйелі көзқарас арқылы қамтамасыз етілуі қажет.

Егер қалыптасқан қарапайым тергеу жағдайында (қақтығыссыз немесе мәселесіз) алғашқы мәліметтер жедел көңіл бөлінетін ақпарат қайнар көздерін қамтымай, дәлелдемелер жинау жолында қиындықтартуындаса, тергеу үдерісі ақпараттық қамтамасыздандыру жұмысына келіп тіреледі. Дәл осы мезетте, іздеу қызметі шешімді рөл атқарады. Ол тергеудің алғашқы сатысында ғана емес, келесі және қорытынды сатыларында да жүзеге асырылуы мүмкін.

Кейбір қылмыстар өздерінің латенттілігіне байланысты анықталмай қала береді. Ал, көптеген қылмыстардың ашылмай қалуына негізгі себептердің бірі ретінде жасалған қылмыстардың іздерін, қылмыс жасауда сезіктілерді дер кезінде анықтамау немесе осы мақсаттағы шаралар кешенін уақытылы және тиімді жүзеге асырмау орын алады. Бұл аталған көкейкесті мәселе қылмыстарды тек ашу барысында ғана емес, сонымен қатар, тергеу үдерісінде жүзеге асырылатын іздеу қызметінің тиімділігіне қатысты қозғалып отыр. Осыған сәйкес, қылмыстарды ашу мен тергеу барысындағы іздеу қызметін түбегейлі жетілдіруге бағытталған өзекті мәселелердің кешенін өңдеу айрықша маңызға ие жұмыс болып табылады.

Қылмыспен күресудің тиімділігі көптеген факторларға, соның ішінде ғылыми зерттеулердің маңыздылығын арттыруға, жедел-ізвестіру қызметі теориясы мен криминалистика ғылымының қарқынды дамуына, олардың құқық қорғау органдарының тәжірибелік қызметіне жедел енгізілуіне тәуелді болып келеді. Құқық қолдану тәжірибесі бұрыннан бері қылмыстарды ашу мен тергеудің ұйымдастырушылық, тактикалық, процессуалдық, соның ішінде іздеу құралдары мен әдіс-тәсілдерін жетілдіру бойынша кешендік ғылыми өңдеулерді қажет етеді.

Қылмыстарды ашу мен тергеу барысындағы іздеу қызметін жетілдіру мәселелері А. Н. Балашовтың, Р. С. Белкиннің, Ф. Ю. Бердичевскийдің, И. Е. Быховскийдің, А. Н. Васильевтің, В. К. Гавлоның, И. Ф. Герасимовтың, Ф. В. Глазыриннің, Л. Я. Драпкиннің, А. Я. Дубинскийдің, А. В. Дуловтың, М. Ермековтің, А. А. Закатовтың, Е. П. Ищенконың, В. Н. Карагодиннің, Е. Ф. Коноваловтың, Н. К. Құсайыновтың, В. П. Лавровтың, А. М. Лариннің, И. М. Лузгиннің, Қ. Б. Манаповтың, В. А. Образцовтың, Л. Д. Самыгиннің, Н. А. Селивановтың, В. И. Шикановтың, Ю. И. Шостоктың, Н. П. Яблоковтың, Н. Я. Якубовичтың еңбектерінде талданған.

Қылмыспен күресуде тиімді нәтижелер алуын қажетті жағдайы болып құқық қорғау органдары қызметінің жоғары ғылыми және кәсіптік деңгейі, қылмыстарды ашу мен тергеудің ғылыми әдіс-тәсілдерін кеңінен жедел-тергеу тәжірибесіне енгізу табылады. Бұл жедел-тергеу тәжірибесін түбегейлі

талдау, заң және басқа да ғылымдар кешенінің жетістіктерін қолдану негізінде қылмыстарды ашу мен тергеу бойынша құқық қорғау органдары қызметінің ғылыми негіздерің өңдеуді талап етеді.

Сонымен қатар, соңғы онжылдықтардағы іздеу қызметі теориясы мен тәжірибесінің өзекті мәселелерін кешендік зерттеу жұмыстарының жеткіліксіздігі көптеген маңызды сұрақтардың тым аз зерттелуіне және нағыз шығармашылық пікірлердің қажетті деңгейде дами алмауына әкеліп соқты. Бұл, ең алдымен, іздеу қызметі теориясының неғұрлым жалпы мәселелеріне және оның интеграциялық үдерісін заң тұрғыда зерттеуге қатысты. Біздің көзқарасымыз бойынша, ғылыми білімдердің интеграциялық үдерісін ұғыну қылмыстарды ашу мен тергеудің тиімділігін мақсатты түрде жоғарылатуға мүмкіндік береді, ал осы тұрғыдағы кешендік көзқарас ғылыми зерттеулердің неғұрлым жалпы және тиімді құрылымдарының нақты нысандарын анықтауға жол ашады.

Іздеу қызметінің жалпы сипаттамасы мен ұйымдастыру-басқарушылық негіздері бүгінгі күнге дейін, көбінесе, іздестіру қызметімен аралас күйде зерттеліп келеді де, біздің ойымызша, іздестіру қызметінен ауқымырақ түсінік ретінде көрініс алып, өз кезегінде, жаңа ғылыми көзқарастарды талап етуде.

Кейбір авторлар тергеу қызметіндегі іздеу жұмысын немесе іздеу қызметін қарастырғанымен, олардың маңызды аспектілерін ашпайды³.

«Іздеу» терминінің тарихына келетін болсақ, ол прословяндық (прайдты-еуропалыққа жақын) этимологиямен байланысты: «iskati» — ескі славяндық тілде — iskat, славяндық тілде — iskati, ескі чех тілінде—jskati⁴.

Бұл сөз бұрынғы прословяндық тарихта әртүрлі словяндық тілдерге тарап қана қоймай, словяндық жазбалардың бұрынғы ескерткіштерінде көрініс табады. Мысалы, И. И. Срезневский өз еңбегінде негізгі де алғашқы «бір нәрсені табуға тырысу» сөзтіркесінен шығатын бірнеше түсініктердің тізімін ұсынады⁵.

Іздеу терминінің маңызы қазіргі күнге дейін сақталғанымен, оның қызметтік міндеті басқа лексикалық құралдардың кесірінен әлсіреп отыр. Сонымен, «іздеу» — табуға тырысу, демек, іздеуді жүзеге асыру⁶.

Қарапайым түрде, «іздеудің» мағынасы біреудің іс-қимылы арқылы біреуді немесе бір нәрсені табу қажеттілігімен түсіндіріледі. Бұл анықтама ақпаратқа толы болмаса да, осы терминнің жалпы мағынасын бере алады. Олай болса, оның көмегімен «іздеу» терминінің мазмұнын барлаулы, ұғынушылық, бағыттау, іздестіру, тексеру іс-қимылдары мен шаралары құрайтыны туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Іздеу іс-қимылдары мен шаралары процессуалды және ашық әдістермен, сонымен қатар, жасырын тәсілдермен немесе аталғандарды ұштастырумен жүзеге асырылады.

Әйгілі психологтар К. К. Платонов пен Г. Г. Голубевтің пікірлеріне сүйінсек, әрбір қызмет түрі өзіне тән мақсаты, ниеті, дағдысы мен іс-қимылының болжамды нәтижесі бар құрылым болып табылады⁷.

Іздеу қызметі адамзат іс-қимылдарының көп қырлы түрлерінің бірі бола тұра, олардың басқа түрлерінен, ең алдымен, өзінің объективті-заттық мазмұнымен ерекшеленеді.

А. Н. Леонтьевтің көзқарасы бойынша, психологияда ол басқа адамдардың іс-қимылынан ерекшеленуі мүмкін еместігі және біріккен қызмет екендігі ашық түрде жарық көреді⁸.

Іздеу қызметінің өзекті мәселелері жедел-іздестіру қызметі ғылымында қылмыспен күресудегі тәжірибелік маңызын көрсете біліп, осы ғылымның даму тарихында әдебиет қайнар көздерінде көрініс тапқан⁹.

Бірақ, бұл жеке теория зерттеулік толықтыруларды қажет етеді. Маңызы мол сұрақ болып іздеу мен іздестіру қызметтері түсініктерінің анықтау мен тергеу органдары қызметтеріндегі тәжірибелік мазмұны табылады, себебі бұлар теориялық қана емес, тәжірибелік мағынада да жоғары деңгейдегі маңыздылыққа ие болып отыр. Бұндай жағдай бір қызметті бірнеше атаумен немесе әрқилы қызметтерге бір терминді қолдану салдарында зерттеушілердің өзара түсінушіліктеріне қарсы әсер етеді, тиімді нәтижелер алуға кедергі жасайды. Басқаша айтқанда, бұл сұрақты түсінбеудің салдарынан тексерілмеген ұсыныстар жарық көреді де, оларды қолдану қылмыстарды тергеу бойынша жұмыстың тиімділігін төмендетіп қана қоймай, сонымен қатар, қалыптасқан заңдылықты бұзуға әкеліп соғады.

Әдебиеттердің басым бөлігінде, іздеу қызметінің түсінігі мен мазмұнына деген нақты көзқарас жоқ. Кейбір авторлар іздеуді жасырын жедел-іздестіру немесе ашық іздестіру жұмысымен байланыстыра отырып, іздеу толығымен іздестіруге сәйкес келеді деп санайды¹⁰.

Заң әдебиеттерінде басқа көзқарастар да көрініс табады. Көптеген авторлар жедел-іздестіру шаралары мен іздестіру іс-қимылдарын өзіндік жеке шаралардың түрлері деп санайды. Ал екеуінің бірінен айырмашылығына келгенде, бұл көзқарас мүлдем өзгереді.

А. Г. Лекарь мен Д. В. Гребельский бұл айырмашылық олардың нақты мақсаттарында деп санаса (бұл еңбектер құпия басылымдарда жарық көрген), басқалары құралдары мен әдістерінің мі-

нездемесінде деп түсінеді¹¹, үшіншілері іздеу мен іздестіру қызметін ерекшелемей, бұл терминдерді алма-кезек қолдана береді¹².

Е. П. Мальцев олардың арасындағы айырмашылықтарына келгенде, іздеудің тәжірибелік қажеттілігі жоқтығын атап, тек іздестіру іс-қимылдарына қатысты тергеушінің анықтау органдарына осындай шараларды жүзеге асыру туралы жеке тапсырмалар беру құзіретіне тоқталып өткен¹³.

Кейбір ғалымдар жедел-іздестіру қызметі процессуалды мінезге ие болмағандықтан және, көбінесе, жасырын әдістер мен құралдарды қолданғандықтан, тергеу үдерісінің мазмұнына енбейді, оның құрамдас бөлігі болып саналмайды деген көзқарастарын білдіреді^{14,15}.

Біз бұл көзқарастарды дұрыс деп санаймыз.

Ең алдымен, бұл пікір заңға негізделеді, себебі Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 8-бабының 1-тармағында көрсетілген қылмыстарды тез және толық ашу, оларды жасаған адамдарды әшекерлеу және қылмыстық жауапкершілікке тарту, қылмыстық заңды дұрыс қолдану міндеттерін шешуде тергеуші мен анықтау органдары бір деңгейде орналасады¹⁶, сонымен қатар, аталған заңнаманың 130-бабында және Қазақстан Республикасы «Жедел-іздестіру қызметі туралы» Заңының 14-бабында көрсетілген талаптардың сақталу жағдайында алынған жедел-іздестіру қызметінің нәтижелері қылмыстық істер бойынша дәлелдемелер ретінде қолданылады¹⁷.

Демек, жедел-іздестіру қызметінің жүзеге асырылуы қылмыстық іс жүргізу заңында көрініс табады, оны іздестіру қызметінен ерекшелемей, екеуі де тергеудің бірден бір белгісі мен бағыты ретінде оның құрамына енгізілгені жөн. Осыдан кейін, жедел-іздестіру қызметінің тергеу үдерісіне қатысы жоқ және бөлек қызмет деп қалай санауға болады?

Іздеу қызметі, қажетінше, қатаң ғылыми негіздерге сүйенеді, бірақ, өкінішке орай, олар әлі де қалыптасу сатысында.

Іздеу қызметі тек қана жедел-іздестіру қызметі, қылмыстық іс-жүргізу және криминалистика ғылымдарының жалпы негіздеріне сүйеніп қана қоймай, жеке теориялары мен тергеу әдістемелерінің кешеніне негізделеді, оның ішінде жедел көңіл бөлінетін ақпарат қайнар көздерін анықтау мен өңдеу бойынша ерекше тәсілдерін қамтиды.

Іздеу қызметі — бұл осы үдеріске қатысушылармен және оны ұйымдастырушылармен әрқилы объектілерді тиімді анықтау және табу.

Әрқилы объектілерге төмендегілерді жатқызуға болады:

жәбірленуші, куәгер, сезікті дәрежесіне ие болуы мүмкін тұлғалар;

мәйіт және мәйіт бөлшектері;

- заттар, соның ішінде ұрланған заттар (киім, аяқ киім, бейне аппаратура, бағалы заттар және тағы басқалары);

қылмыс іздері (қолдың, аяқтың, көлік құралының және ату қаруларының іздері);

қылмыс құралы — қылмыс жасауда қолданылуы мүмкін ату, суық қарулар және басқа заттар (саймандар, қайралған темірлер, біздер және тағы басқалары);

мемлекеттік және шетелдік ақша құралдары, соның ішінде құнды қағаздар;

құжаттар (төлқұжаттар, жүргізуші куәліктері, соның ішінде жалға беру, сату және сатып алу келісімдері, анықтама-шоттары және тағы басқалары);

қылмыстық іс-қимыл заттары (есірткілер, контрабанда объектілері, қолдан жасалған ақша құралдары және тағы басқалары);

көліктік құралдар (автокөліктер, мотоциклдер, мопеттер және тағы басқалары);

- жануарлар (үй және жабайы жануарлар, олардың мәйіттері, терілері мен қалдықтары).

Іздеу қызметінің негізгі субъектілері болып Ішкі істер министрлігінің, Прокуратураның, Ұлттық қауіпсіздік комитетінің, Қаржы полиция аппараттарының жедел қызметкерлері мен тергеушілері саналады. Соның ішінде, іздеу субъектілерінің арасындағы маңызды рөл атқаратын құқық қорғау органдарының және әрқилы ведомстволық аппараттардың лауазымды тұлғаларын (бақылаушы-тексерушілер) айта кеткен жөн.

Сөйтіп, жоғарыда қарастырылған мәселелерге сүйене отырып, іздеу қызметіне жалпы сипаттама беретін толық түсінігін ұсынамыз:

Іздеу қызметі — қылмыстық іс үшін маңызды барлық мән-жайлар (дәлелдеу элементтері мен қосымша мәліметтер) туралы, соның ішінде әрқилы іздеу объектілерінің ерекше белгілері туралы жедел көңіл бөлінетін ақпарат қайнар көздерін анықтауға бағытталған, ал қажетті жағдайларда, қылмысты ашу мен тергеу барысында оларды табу (ұстау, алу) мақсатында олардың орналасу орны туралы ақпаратты анықтауға бағытталған процессуалды іс-қимылдар, процессуалды емес ашық және құпия мінездегі шаралар арқылы жүзеге асырылатын ерекше (арнайы) қызмет.

ХАБАРШЫ-ВЕСТНИК КАРАГАНДИНСКОЙ АКАДЕМИИ МВД РК

¹ Қазақстан Республикасының Конституциясы. — Алматы, 1996.

² Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 21 желтоқсандағы «Ішкі істер органдары туралы» заңы. 2007 жылдың 15 қазанына берілген өзгертулермен;

³ Васильев В. Л. Юридическая психология. — М., 1991. — 5-б.

⁴ Этимологический словарь славянских языков. Праославянский лексический фонд. Вып. 8. — М., 1981. — 238-б.

⁵ Срезневский И. А. Материалы для словаря древнерусского языка. 15-т. 1958: —1113-1115-б.

⁶ Ожегов С. И. Словарь русского языка. — М., 1986. — 218-б.

⁷ Платонов К. К., Голубев Г. Г. Психология. — М., 1977. — 59-б.

⁸ Леонтьев А. Н. Анализ деятельности // Вестн. Московск. ун-та. Сер. 14. Психология. 1981. — № 2. 1983. — 9-б.

⁹ Белкин Р. С. Курс советской криминалистики: В 3-х т. — М., 1978. 2-т. — 170-205-б.

¹⁰ Попов В. И. Розыскная деятельность в системе уголовного процесса и криминалистики // ҚазМУ ғылыми еңбектері. 8 т. — Алматы, 1967,—13-б.

¹¹ Ларин А.М. Расследование по уголовному делу. Планирование, организация. — М., 1970.— 13-б.

¹² Ермеков М. Тергеу мен соттан жасырынып жүрген және хабар-ошарсыз кеткен азаматтарды іздестіруді ұйымдастыру және онын тактикасы. Хабаршы № 1. — Астана, 2001.—57-62-б.

¹³ Мальцев Е. П. К вопросу о понятии и месте оперативно-розыскных мероприятий в системе криминалистики // Вопросы уголовного права, уголовного процесса и криминалистики. Ученые записки. № 187.— Пермь, 1976. — 69-б.

¹⁴ Белкин Р. С. Очерки криминалистической тактики. — Волгоград, 1993. — 43-б.

¹⁵ Ясинский Г. Взаимодействие следователя МООП и органа дознания // Социальная законность.—1964. — №7. —19-20-б.

¹⁶ Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 13 желтоқсанындағы Қылмыстық іс жүргізу кодексі. — 3-б.

¹⁷ Бұлда сонда.

Резюме

В статье рассматривается понятие поисковой деятельности, осуществляемой органами внутренних дел.

Resume

The given article observes the organizational matters of really-supervision interrogation in preliminary investigation.